

Олена Дуць-Файфер

Ягайлонський Університет/ Uniwersytet Jagielloński

«Заспівати свою пісню на своїм подвір'ю» – достовірність простору/достовірність в просторі

Abstrakt

„Заспівувати свою пісню на своїм подвір'ю” – тоżsamość (w) przestrzeni
W artykule ujęte zostały kwestie dynamicznej relacji przestrzenno-tożsamościowej w kontekście destrukcji łemkowskiej przestrzeni etnicznej po wysiedleniach lat 1945-1947. W pierwszej części nakreślone zostało tekstualne wyrażanie się symbiozy, konsolidowania łemkowskiego świata wspólnotowego przez wartości i symbole przestrzenno-pejzażowe, mające cechy archetypiczne. Następnie rozpoznany i wskazany został mechanizm mitu reinwencyjnego, który dąży do ocalenia mocy przestrzeni ojczyzny poprzez skonstruowanie jej z przestrzenią obcą z zastosowaniem podziału sacrum-profanum. Powolne wyczerpywanie się tego mechanizmu w świecie odczarowanym wprowadza do symbolicznego uniwersum coraz więcej obrazów przestrzeni pragmatycznej. Mechanizm mitu uaktywnia się natomiast w rytualnej migracji kolistej, która łączy rozbity świat łemkowski poprzez celebrowanie dorocznych rytuałów/ świąt wspólnotowych ustanawiających nowe sensy przestrzenne. Termin „nowe” nie oznacza ich oderwania od tożsamości przestrzeni i tożsamości przestrzennej bazowej dla łemkowskiej podmiotowości. W części drugiej zasygnalizowany został wpływ czynnika przestrzennego na tożsamość językową Łemków. W oparciu o dane statystyczne, korzystanie z praw językowych oraz zaobserwowane postawy i praktyki językowe wysunięta została teza o zasilaniu przez rodzime wartości przestrzenne mechanizmów i działań rewitalizacyjnych w zakresie języka łemkowskiego.

Słowa kluczowe: przestrzeń etniczna, mit reinwencyjny, migracja, Łemkowie, język łemkowski

Abstract

“To Sing Your Song in Your Backyard”: Identity in Space/ Space Identity

The article deals with the dynamic spatial and identity relationship in the context of the destruction of the Lemko ethnic space after their deportations in the years 1945-1947. The first part of the article outlines the textual expression of symbiosis, the consolidation of the Lemko community world through spatial and landscape values and symbols with archetypal features. Then, the mechanism of the reinvention myth is identified and indicated, which aims to save the power of the native space by contrasting it with the foreign space using the sacred-profane division. The slow depletion of this mechanism in the disenchanting world introduces more and more images of pragmatic space into the symbolic universe. The mechanism of the myth, on the other hand, is activated in the ritual circular migration that connects the shattered Lemko world by celebrating annual community rituals / holidays establishing new spatial meanings. The concept of newness does not mean that they are detached from the identity of space and the spatial identity that is the basis for Lemko subjectivity. The second part of the work presents the influence of the spatial factor on the linguistic identity of the Lemkos. Based on statistical data, the use of language rules and the observed linguistic attitudes and practices, a thesis is put forward that native spatial values feed the mechanisms and activities of revitalization in the Lemko language.

Keywords: ethnic space, reinvention myth, migration, Lemkos, Lemko language

Просторовы вартости і значыня

Повязаня достоменности з простором ест на тілько очевидне, же не вымагат спецыяльнай аргументаціі. Ограничу ся протэ вступні до пару лем постережынь загальнага характэру. Фэнаменалогія выакцэнтывала рэляцыйны характэр простору інтэрпрэтуючы го як егізістенцыйну рэляцыю:

Простір жытя ест субектыўны, зрэлятывізуваны і эмоцыйні забарвлёны. Выполнены все окрысленыма значынямі і змістамі. Прыналежыт

до єдиниц, культур і епох. Його ріжнородність єст невычерпана. Не даст ся го зредувати до парох теоретичных тем ани змінити в дашто єднородне, формальні зрівнане. Не даст ся обдерти зо своей субективности ани релятивности. [...] Релятивність поняття простору єст адже в феноменології довершана през одкликаня ся до підметовых переживань, в яких простір переживаня ся появлят (Buczyńska-Garewicz 2006, 11, пер. О. Д-Ф).

На ґрунті соспільных наук звертат ся увагу на просторовы вартости, што сут спільным добром окрислених груп, складником визнаваной през них системи вартости, в рамках якої отримуют своє назначення змістове і сутьове. Спричиняют они способы просторового поведіння груп і єдиниц в їх обсягу. Прото в просторі вміщаны сут всякы символи, уявління, стереотипы і образы, які формуют групову достоменність. Традиційні простір узнаваний был за конститутивний елемент етнічности а етнічна достоменність выражала ся просторово. В часах ґлобалізації, коли переміщення ся, міґрації, перениканя, переплыв культуровых вартости спричиняют явиско назване «выкореніньом» (Weil 1983; Lompart 2010), простір стає ся єдным з елементів неґоциюваных в рамках етнічности і ма дискурсивны приметы. Хоц дале обовязує окрисляня етнічных груп/ спільнот як територійных, то штораз рідше односит ся то до реальні спільні заниманих земель, а барже до психічных постав, часто розвиваних на мітычным компоненті (Smith 1991). З просторовыма категориями – на што звернул особливу увагу І-Фу Туан (Tuan 1977), розсмотрюючи напята медже «простором» а «місцьом» – вяже ся дилема погоджыня двох основных чловечых потреб: потреби безпеки і потреби свободы/ вандруваня. Коли єднак вандруваня/ міґрація проходить не з власной волі і потреби, лем єст вымушена, не маме до діла зо свободом, лем з насильством описуваным при схоснуваню таких понять як *dislocation* (переміщення), *displacement* (позбавління місця), *enracinement* (выкореніння). То сут поняття повязаны так з контекстом колонізуваня в значыню завлащання простору през домінуючий дискурс, як і з полученыма з колонізуваньом выселіннями маючыма довести до колонізації/ асиміляції. Спричиняют они травму (макротравму) – спільнотове досвідчыня конденсуюче в комунікаційній, а з часом в культуровій пам'яті образы стану загрожыня тяглости групы (Bokszański 1999).

Лемківське спільнотове/ культурове розпознаваня ся в просторі односит ся безпосередньо, як знаме, до такого же досвідчыня. Цілю той статі

єст накрислити декотры наслідства політычного насильства в обшыри просторовой достоменности Лемків.

Міфічна реінвенція – міґраційна достоменність

Як уж єм вказувала деінде (Дуць-Файфер 2017), вызваньом, з яким мусит собі поради́ти спільнота по переселіню, єст сотворіня реінвенційного міфу, оповіджыня, представліня і зрозумліня себе по переміні, на ново. В лемківській реінвенції простір ґрат основну ролю. Тото, што нарушыли выселіня, то предо вшыткым сильне, органічне повязаня люди – корінной спільноты – з землею, што з неї «выросла», што в ню «вросла», з яком ся «зросла». Тоты органічны, вітальны метафоры осаджены глибоко в фольклоровым одчуваню єдноты цілого космосу інтеґруючого ся ґу жытю, його роджыню і росніню проти смерти (Bartmiński 1988), сут архетипічным мотывом лемківской текстуальности од початку єї розвитку. Наганяют наратцію і реторику більшости повязаных з лемківським символічным універсум текстів. Конденсуют ся в образах гір і люди през них в своїм характері, силі, достоїнстві уформуваных (чого приміром сут *Карпатскы новелі* – Полянський 1880). Евокуют реторичны звороты:

Бескиде! – сѣдый Бескиде! ты опасаль нашу землю, смотришь поважно на жизненныи нивы и долины, на густы боры и просторныи степы, и освѣ-жаешь ихъ своими водами. Не одна уже туча и не одинъ громъ перейшолъ по-надъ твою голову, а ты стоишь все твердо и непоколебимо. Не разъ ты уже засумувався, видячи народъ, на котрый смотришь, въ кровавой нуждѣ, – а однакъ ты все веселый, и все зъ весною новая зелень покрывае тебе, новый цвѣтъ прозябае на тобѣ и новая вонь роздаеся отъ тебе. Не диво про тое, що смотрячи на тебе новыми надѣями наполняются люди (Тороньскій 1862, 57).

Поясняют механизмы чловечых діянь, детермінаций, эмоций:

Ой, Лемко любить свои жбири, и якъ ихъ любить! Онъ буде пантрувати по цѣлой Европѣ за кускомъ хлѣба, котрого не дорабляться на своемъ грунтѣ, але зароблений кусокъ приходитъ зѣѣсти на своихъ жбихахъ зъ женомъ и дѣтми (Астрябъ 1871, ч. 51, 202).

Сут простором магії, діяння ріжних сил, буйности жытя, сут базом і ґрунтом вітальности:

Корови моляться до сонця,
що полум'яним сходить маком.
Струнка тополя тонша й тонша,
мов дерево ставло б птахом.

Від воза місяць відпрігають
Широке, коноплясте небо.
Обвіяна далінь безкрая,
і в сивім димі лісу гребінь.

З гір яворове листя лине.
Кужіль і півень, і колиска.
Вливається день до долини,
мов свіже молоко до миски (Антонич 1967, 160).

Сут базом естетичных дознань красы, гармонії, своєрідности:

Каменисты пути и потоки рвучы,
Березовы дебри и лісы дремучы
Кичеры высокы, поляны зелены,
Пропастны ростокы, здубы пороснены (Русенко 1945, 147).

На їх основі, з їх спілучастю, живым спілдіяньом усталят ся етнічны границі «свого»:

Од Тячева, Ужгорода, през Ґуменне, Пряшев,
Плынут ку нам милы хмаркы с вісточком од наших,
Идут дале ку Щавниці, през татрянскы турні,
През Шляхтову, Білу Воду – гет аж ку Остурні.

А ліс шумит, пісню співат и скухают хмары,
О волі, о прошлой славі и о часах старых (Русенко 1945, 148).

Сутьово того повязаня народу з простором, зо земльом выразил Петро Мурянка:

[...] do tego, by żył naród, społeczność, rodzina nawet... potrzebne są groby przodków. Potrzebne są rzeka, las, uroczysko. Każde nazwane własnym imieniem, nazywane stuleciami. Trzeba wiedzieć z dziadka na wnuka, gdzie siać owies, a gdzie pietruszkę, gdzie orać «na skład», a gdzie wyorywać bruzdę, gdzie budować dom, by w czas żywiołu nie spłynął z wodą. Potrzebna jest przeszłość człowieka i ziemi. Razem, tylko razem (Trochanowski 1992, 9-10).

Коли, адже, тот симбіоза, спілжытя, одвічны узлы остает перерваны, заходит деструкция цілости культурового механізму групы. Жебы перетырвати, сохранили достоменніст і дальше розпознавати ся як тота сама, хоц не така сама, спільнота, мусит змінити свої автоідентифікаційны параметры. Тому як раз служыт реінвенційный міф. Хоц може ся то здавати парадоксом, лемківска реінвенция доконує ся на базі найбарже нарушеного елементу етнічної достоменности – простору. Текстуальна символізація не лишат той цілком здеструуваной основы розумліня і выражання себе, не редефініює сути лемківской підметовости на базі інчого вызначника. Механізм саморозумліня і самовыражання, хоц оперує цілком зміненым матеріялом, ґрунтом, хоц мусит міфічні выразити суть той зміны, то функційні остає тот сам. Дальше доконує ся просторово. В тот спосіб пукніня в достоменности єст засклепляне, хоц не забыте, не «выгоєне», бо в міфі стає ся діючом, операциейном, фурт активном силом. Синтезом реінвенції єст, як і в первістным достоменностьовым міфі, простір, але скрайні перетворены бо охоплены, переникнены повыселеным автодефініючым лемківску спільноту тавром болю. Апострофа до Бескіду, хоц дале стоїт при основах міфічного розумліня долі бескідского народу (як в приведеным горі тексті Тороньского), то задіяти мусит реінвенційні, оповісти, што ся стало з том нерозрывном реляційом, чом она тепер болит:

Бескідє мій
як доля горбатый
як воля міцнійших
скамянілый

Болит мя краса твоя
в наймиты взята
на експо світу выставлена
а нам што ей вірно в серцях плекали
без вікы несли
до рівных дни
списами заставлена (Мурянка 1989, 6).

Соткы текстів працюют по выселіню на зрозумілый, спійный, емоційні і етычні назначений, поясняючий днешніст міф лемківського простору, зміненой, хоц надале базовой просторовой достоменности. Мусит быти оспіваны, оплаканы біль, смуток, розпука, туга досвідчаны през обі сторони просторово-чловечой єдни.

Як Русины задумали
Лишыти Карпаты,
То природа вся зачала
Жалібно плакати.

В плачу сосны і смереки,
Плакала ялина
І гу земли ся схyliла
Червена калина. [...]

Од хыж рідных пішли Лемкы,
По світі блукали
І лем товды за Бескыдом
Гірко заплакали.

І я плачу-оплакую
Святу Лемковину
Люты врагы замінили
В велику руїну. [...]

Де колиси буйне жытя
Такє красне было,
Там волк выє, кричат совы
Бадыля всьо вкрыло (Жылич 2002, 98-99).

Мусит быти вказана крайня переміна, метаморфоза землі і люди:

В тот вечер приде до вшитых Сын Божий. Може задивит ся на землю што перед роками квітла луками квітів, пахла ярцьом і вівсом, што золотили розколысаны береги бескыдских шаховниц поля званого цариним. Бо-ж царювали там Лемки і небесны птахи, яки стерегли святынь під блакытным куполом неба.

Не ма гнеска сонця в волосю дівчат і жінок, што жали врожаї, а хресты, яки значыли лемківскій пут – поперевертано, вырвано острыма списами ребра деревяных церкви, проколото їх до глубины серця, аж загмерли голосы дзвонів, замліли од удару, затихли (Грабан 2002, 428).

Гей, нашы Лемки в Кошаліні
В Зеленій Горі плечы гнут (Русенко 2002).

Росне нове покоління,
Што Тя не виділо,
Йому сонце верховинске
Серця не загірло (Горошак 2002, 124).

В опозиції до першого, благородного, міфічного, святого, свого простору мусит явити ся його заперечення – чужина, не своя земля. То в однесіню до неї dokonувати ся мусит неустанный, проти штоденности, проти течыню асиміляційного часу «Віслы», вперто і зо штораз векшым трудом ведений процес реінвенції, в яком тот простір николи не може перестати быти чужыном. Три основны текстуальны стратегії наганяют і підтримуют тот процес. Перша діє силом світа зачаруваного, в механізмі міфу, в знакуваню простору полюсами сакрум-профанум:

Моя Лемковино [...]
Далеко од тебе
Бє ся серце моє,
З мысли мі не зыйдеш николи
Не мож привыкнути,
Тебе позабыти,
Серцю приказати, бо болит!

Бо пташына в клітці,
Хоц выгоды має,
З розпачы по стінах бє крылом.
Я, хоц і не в нужді, –
Радости не маю,
Бо нич мі в чужыні не миле (Собин 2002, 128).

Друга стратегія то одчарування світа, здистансування чужыны, виключення ей з простору міфу, зведіння ей до моделю простору прагматычного¹. В тым моделю чужына не може стати ся лемківском земльом, бо єст она земльом ничыйом, простором, якій вшыткы, што в ним жыют, раціональні выкорыстуют до свойой егізистенції. Лукы служат до пасіня худобы, земля до ораня і сіяння, ліс до позыскування дерева або затрудніня ся при його саджыню, дім до мешканя, школа до вчыня, церков до релігійных практык ітд. Так оповідают Лемкы о своїм жыттю на Заході (бо знакуваня го як чужыны в такій наррації не єст потрібне ани умотывуване):

Наша осмоособова фамелия впровадила ся до представленой попередньо старой хыжы, на перший позір зближеной своїм виглядом до лемківських хыж, при котрий, недалеко угла, на горбочку находила ся центральна студня.

Ту, при студни, в першы дни прибытя, по нараджыню ся піднимано спільны і особливы децизии. Перша – як памятаме – дотычыла корыстаня з воды в студни. Потім припомнено, де хто мал замешкати і цілыма родинами пішли обізрити в яких поміщынях приде ся ім мешкати і жыти.

Ден был барз горячий, быдлята были голодны і не хтіли стояти при возах. По обізриню поміщынь в будинках ураджено, жебы худобу понапавати і пустити пасти в поближу забудовы. Діти дадут позір і припилюють статку, а старшы взяли ся за робіня порядків в занимаемых поміщынях і прирыхтування їх до преночування. Вечером, по тых і подібных роботах, ґаздове позганяли худобу до великих стаєн. В кожій фамелії каждый ей член, ци старший, ци молодший, ци дітина, мал што робити, бо роботы было без міры, а за едно пополудне зробити ся ей не даст, робит ся тото, што найбарже потрібне – найконечнійше. Обовязком єст подоіти коровы, накормити діти і самому ся поживити, прекусити хоцбы кавальчык окрайця насушеного

¹ Так, як клясивікує простір І-Фу Туан, якій вирізнят три основны тыпы простору: міфічний, прагматычний і абстракційный або теоретычный (Туан 1987, 29).

хліба і запити зимном водом зо студні. Шпаргетів в занятых будинках або не было, або были розбурены, чого поправити напрудці ся не даст. Не было де запалити, на чым пригріти ци зварити (Сук 2009, 21).

Przypomniało mi się, na pewno się przypomniało, jak ze dwa lata przed tym zmija gnała za nami dobre sto metrów. To było koło Waranowego mostu. Właściwie to były tylko resztki mostu, same, przegniłe już belki i kilka desek w poprzek. Pociężą nikt już z niego nie korzystał, jedynie przejść z trudem można było na drugi koniec Szprotawy. Obok mostu, po naszej stronie rzeki usypany był długi kopiec, tak jakby kawałek wału rzecznego. Nie, to nie był wał rzeczny. Takich kopców było we wsi kilka. Jak nam przekazał Palidrab, dawni skrzętni gospodarze – Niemcy oczyszczając pole z perzu, gromadzili go w takie właśnie kopce. W nich lubiły gnieździć się węże [...]. Rzeczonego dnia znaleźliśmy się koło Waranowego mostu – ja z Ładkiem i Dozkiem Morczakami. Uzbrojeni w długie kije postanowiliśmy zbadać kopiec. Wpychaliśmy je to tu, to tam, aż... zafalował gwałtownie długi czarny grzbiet i zaczął szybko pełznąć w naszą stronę. Wzięliśmy nogi za pas [...]. Wrzeszczeliśmy przy tym jak nieboskie stworzenia. Strachu dodawało jeszcze to, że Morczakowa brama była przymknięta, rozumieliśmy, że nie będzie czasu na jej otwieranie (Murianka 2007, 68-69).

Третя стратегія виникає, коли лемківський простір штораз барже ся одчаровує, коли міфічні механізми стабілізуваня і усенсовняня світа слабнуть, не сут в силі (хоц фурт прибуют) пояснити реальности, в якій рішуча більшість «выгнаной з раю» спільноты остає на чужині, хоц могла бы вернути на Лемковину, як то зробила інча, менша част Лемків. Лемківська реінвенція мусит задіяти синергіюм прагматичной реальности і міфу. Так західній, як і гірській, а в гідній мірі тіж українській (в розумліню місц, де мешкают выселены Лемкы) просторы стають ся дискурсивны – выполняют ся діянями, програмами, етнічном, культуровом діяльністю, осягнінями, подіями, річницями ітп. Піддаваны сут оціні, конкуруют зо собою, дискутує ся о них, стремят они гу модерности. Тратит ся в них міфічне і еднозначне сакрум/ своє – профанум/ чуже.

Ци в таким сфрагментуваным світі може ішчы діяти міф лемківской єдни, просторово усенсовнений, маючий тырвалы пункты і місця ненарушены? Адже здиягнозувати мож і днес діючу стратегічну силу лемківской реінвенції, яка вытварят гибридный механізм просторово-часовой нескінченности. Схоснуваний в ним остал сучасный, міграційный

модус однесіння до простору введений в рамки міфічного колесистого часу. Вартат спомнути, што міграція, подорож, транспорт в незнане сильно зазначили ся і в основным повыселенчым міфі, якій діял просторовом опозицийом сакрум-профанум. Міграція проходила не лем як *eksodus*, «судный ден»:

Ішли сме
того судного дня
в незнане
по части з добытком
зо серцьом
на двоє розорваным (Trochanowska 1984).

Проходила тіж в другу страну по 1956 р., коли декотры ішли за закликом рідной землі, простору:

А ту – верх кождий кличе
отвертым крылом ліса (Grabau 1995).

Актуальна достоменностьова міграція не послугує ся уж тым основным, фурт по части діючым міфом. Одчаруваный простір стабілізує достоменніст през ритуал, повторніст, циклічніст (припоминаючу колесо космічного часу) мігруваня/ вандруваня. Єднат він, лучыт вшиткы розшмарены лемківскы дияспоры і діє з натуры деєрархізуючы того, што уж ся не даст утримати в выпрацуваным през повыселенчый реінвенцийный міф порядку. Розумлений прагматычні простір не ма сакрального центра. Незалежні бо од бездискусийні устатілізуваной фігуры Лемковины – лемківской землі – Гір, маючой глибоку символічну вартіст, реальне ей місце находит ся серед інчых просторів, де жыют Лемкы, а сама Лемковина заселена єст в головній мірі не Лемками.

Ритуальніст того мігруваня вызначена єст так часовом повторністю, регулярністю, як і святочным целебруваньом подорожы і ей цілого церемоніялу. Центральныма торжествами сут од понад тридцетых років лемківскы Ватры. Колиси, в 80. роках, коли лемківску «розшарпану» достоменніст ісціял реінвенцийный міф, была лем єдна Ватра, не могло быти іх більше, так як была лем єдна «свята» лемківска земля. Напрям праведной подорожы/ вандрівкы, был лем єден – доцентровый,

виражений символічним фразом «Піду за твоім теплом» (/м/ 1985, 1). Міф перестав діяти в тій основній формі, коли тоту єдину Ватру переняли (в 1989 р.) тоты, што проти їх домінації і завлаццаню лемківського символічного простору Ватра возникла. Товды наступило трісніня, сильна деструкция лемківського просторового міфу. Для ісціліня ритуалу автономії, што го целебрувала Ватра, лемківським огніскам, розпаленым од 1979 р. в Михалові (на землях выселіня Лемків) (Копча 2020), надана остала ранга Лемківской Ватры на чужыні. Конечна адже была модифікация реінвенційного міфу, якій мал вызначыти і помочы пняти тоту зміну, усенсовнити новий міграційный модель. Зміна мусіла доконати ся як суццо, вполни, найти/ створити текстуальну обудову, міфічну і прагматычну наратію. Они тепер мусіли заістніти лем доведна поллучены, бо сам міф не міг уж в тых часах і в тій ситуюації довершыти достоменностьовой переміны. Світ стал ся на тілько одчаруваный, же реінвенция годна была доконати ся лем синергійні, на основі двох модусів розумліня простору. Зацитую урывкы такой (свойой) реінвенційной наратіі:

Чом іхам на Ватру на чужыну?

Гей, то не таке просте. Коли уж знала єм, же не годна буду без негатывных емоцій (а старам ся їх елімінувати зо свого жытя) іздити на ждынскы Ватры, рішыла єм заперти свою візію Ватр на таким уявліню, яке лишыли мі «моі» Ватры – од чарнянских зачынаючы, на бортиянских кінчучы. Ватра то Ватра, скінчыла ся в 1989 р. і фертик (як бы повіла Желемова Пракседа). На Захід іхати єм ся не зберала. «Не по то моі няньове вертали з таким трудом в 1961 в Горы, жебы-м я тепер іздила на Захід» – думала єм вперто през долший час. Аж якоси, за намовом хыбаль Петра, спрібувала єм, здає ся в 1999 р. першыраз, поіхати в тоту сторону. 10 років по «моіх» Ватрах. Но і од той пробы ізджу уж што рока. Не хоче ся мі толчы таку долгу дорогу, в такій неінтересуючий для мене регіон, а іхам. Чом? Та причина єст неедна. Най повіст Петро Трохановскій, чом того рока іхал такій фалат дороги, жебы быти в Михалові пару годин, пошанувати што і кого належало і вертати як шалений зас понад 500 км, бо рано в суботу треба было быти в Креници. Так, наша Товаришыньова імпреза, де бы не была, вымагат нашой участи. З пошаны для труда приятелів, для ідеї стрічы і для свідоцтва, же Горы не забывают про тых на Заході, же зме разом в нашій спільноті. Коли не маме можности провести тоту імпрезу в Горах, проведемє ей бодай на Заході, але

спільні, в кругу лемківських спілідейників. Іхам на Ватру на чужину, бо знам, же мя гын ждуть. Не земля, котра ест мі чужа, лем люде, котры сут мі свої і справы, котры сут мі близкы (Дуць-Файфер 2004, 7).

Така адже ясна і проста выкладня – потверджыня і затверджыня на писмі змяны в однесію до напряду рытуальнай міграціі – вказуе як діе і яку спосібніст надаваня спільнотового сэнсу такій змяні мае реінвенцыйна наратыя. Сохраніня в ній профанічнаго знакуваня чужой землі і выекспонуваня сакрум спільноты: людзі і справ, усуват трісніня, неконсеквенцыю, заперечыня, яке ся dokonуе в однесію до усталянаго павыселенчыма тэкстамі міфу з прасторовым сакрум-профанум.

Скомплікувала ся тіж по 1989 р. справа усьвячаена напряду міграціі Захід – Горы/ чужына – Лемковина. Лемківскы тэксты єднак фурт выконуют свою реінвенцыйну місію, наратывізууючы змяну і ісціляючы вшытко, што з ей прычыны могло бы підважыти достоменнасьць міфу спільноты. Для приміру:

«Горы нашы, горы нашы, горы нашы Карпаты» – заспівал Петро і повідат: Іхаме на Ватру! Призрил єм ся на нього. Смотрю – сыза по личку тече, голос ся трясє, цілий якісий змінений. І хоц горы не нашы, Ватра тіж уж іхня-думка в голіві ся крутит – повісти-м того не годен. Петрусь бідненькый – сызы повтэрай. Та певні, же іхаме! Та треба жыти, а не сызити! (Годен си хлопец дашто ішчы зробіти).

Толкли сме ся потягом през піл Польщы, а друге піл толкло ся з нами. Ані єм не знал як Лемківска Ватра медженародных притігат. То ніч, же ногы болят, коли Петро щестливый. З каждым кільометром ясніл Петрусь і здорівший ся робил. А в Ёрлицях з того щестя праві на людзі ся шмарил, цілувати.

Всядиль чути: Ватра, Лемківска Ватра. в Ждыні пристэрало през дарогу завісїли. При вході, при сцені – всядиль: Лемківска Ватра. Та, Петре, – дома сме. В себе!

Сїл єм си пред сценом, же на выступы буду смотрил. [...] І так єм ся чуду-вал. [...] Што гын є пописане? Та вшыткы повідають – Лемківска Ватра. Но нібы єм ся кус успокоїл. [...] На другій ден зачали ня уж єднак нервы брати. Бо повіджте сами – прикладово, купуєте си карту вступу на, дайме на то, фєстиваль анґлицкой культуры, а оні вам през два дні Бразилійчыків вказуют. Та бы сте ся не знервувалї?! Та до фраса! [...] Оні вам вказуют Бразилійчыків

як Англиків! [...] Та они з мене неусвідомленого і зацофаного роблят. А може іщы консервативного?! А бодай вас мало заднити! (Ксенич 2002, 452-453).

Каждый читающий Лемко (і не лем Лемко) зна, о яке вказуваня «Бразилийчыків» як «Англиків» на ждынській Ватрі ходит. Ясна єст реторика «неусвідомленого і зацофаного». Подібні як і дальша част тексту, де вказаны сут «больваны», што хцут на силу вопхати нарраторови фаны дружыны, з яком він николи не тримал. Тото вшытко было бы єднак лем менше або барже сугестывным описом стану зафальшуваня, якій здесакралізувал Лемківску Ватру і суть достоменностьовой вандрівкы гу ній, коли бы не симптоматичне для спільнотового міфу закінчяня:

А я ся взріл в його очы, я пребуджений, і на ня ганьба велика зышла. Же єм не чул, коли тоты больваны пришли, коли зо синього неба на нас попадали.

Але повідам ти, Петре, най си они перхают по своїм синім ци інчым раю, але – повідам ти – они вылетят з мойого краю (Ксенич 2002, 454).

В тій наративі нашло ся вшытко потрібне, жебы зрозуміти переміну і поради́ти си з ньом беручы одповідальні́ст за будуче приверні́ня стану правды і очы́щяня простору з «больш(ф)анів» з чужыма фанами.

Вандрівка/ міграция стала ся ритуальным, достоменностьово конечным актом бытя в символічным часі там, де свої. Лемковина/ Горы в тій вандрівці надале остают уявным міфічним центром. Горнучы гев з ріжных части свойой дияспоры, Лемкы мают днес додаткову ціль – досвідчяня ступени деструкції сакрального простору і етычний жест протиставліня ся тому.

Коли в фільмі крученим в 1993 р. (*Ідеме, ідеме* 1993) Петро Трохановскій – єден з головных творців лемківського реінвенційного міфу – выповіст опінію, же тепер вшытко, што автентычне на Ватрі односит ся до приїзджаючых гев з любовю до рідной землі Лемків з України, наступило дальше пересуніня/ перемішяня простору обнятого повыселенчом реінвенційом. Видиме пак доконуючу ся по тым часі в наступных праві тридцетъох роках дальшу динаміку змін і надаваня ім спільнотового сенсу. Достеречы мож, же подібні як в цілым днешнім світі, міграційна парадигма наганят достоменностьовы діяня. Їй колесистый характер єст своєрідністю, яку ґрунтувати треба в лемківськым міфічным механізмі утримуваня спільноты. Креуваня і целебруваня фурт новых свят і торжеств, якы сут претекстом до цикличного/ праздничного вандруваня медже землями

лемківської діаспори, днес стало ся формом просторової достоменности пляново, хоц недокінце реальні викореної спільноты.

Простір – язык – достоменніст

Фактычна деструкция лемківського простору через высеління заселяющей го спільноты, окрем вказаных горі реінвенційных процесів, урухомила тіж інчы способы укріплення глибоко нарушеної викоренінєм достоменности. Єдном з таких форм єст акцентування тых автоідентифікаційных виріжників, што при полній деструкції корінного простору стали ся основныма знаками ідентифікування «своїх». Головным таким значником стала ся для розшмареных по «чужыні» Лемків своя бесіда. Взірцьовым текстом констатуючым тот факт єст верш – маніфест лемківського будителя Івана Русенкы:

Тож шануйме рідне слово
Од велика аж до мала,
Вшитко інче мы втратили.
Лем бесіда нам остала (Русенко 2010, 118).

Таке переконання утырвалене єст серед Лемків до днес². Вартат адже пізрити, хоц бы лем загальні, на стан сохрانیня ся лемківського языка залежні од простору, де по 1945/ 1947/ 1956 роках жыют Лемкы. Сконцентрую ся на сигнальним лем³ порівняню деяких параметрів, вказуючых на сохрانیня лемківського языка як рідного або домашнього в двох ріжних обшырях днешнього проживання Лемків в Польщы – в Горах і на чужыні. Выходным пунктом порівняня най будут статистычны даны.

Як відомо, в рамах акції «Вісла» на понімецькы землі переселено бл. 32 000 Лемків (Misiło 2013, 1013-1050). Розшмарено їх і піддано асиміляційным діяням (Duć-Fajfer 2001). През цілый час комуністычной

² Потвердила єм того в проведених в 2017 р. такой 50 інтерв'ю з Лемками проживаючыми на Лемковині, на чужуні і на Україні. Безпосередньо єм звідувала м.ін. о значіння языка для їх добростану і значіння языка для тырвання спільноты. На основі тых інтерв'ю опублікувала єм м.ін. статью (С)тратити язык (Дуць-Файфер 2018).

³ Барже ґрунтовному порівняню вартат посвятити окрему студию, де проведена буде тіж структурна аналіза змін в языку (бесідуваным і писаным) Лемків з Заходу і Гір.

влады, постулюючої моноетнічності польської держави, не проводжено повселюдних списів, в яких мож було декларувати свою етнічну достоєнність. Серед офіційні узнаних меншын не было Лемків, урядово остали они влучены до української меншын. Аж по 1989 р. Лемків зачали выміняти серед етнічних меншын (Hołuszko 1993; Berdychowska 1995). В статистиках хоснувано шацунковы даны, прото же перший спис, што брал до увагы етнічны/ народовы декларації, проведено аж в 2002 р. Подля того шацуваня Лемків в Польщы повинно быти 50-60 тис. (Hołuszko 1993). Шацувано тіж, же на обшыр Лемковины по 1956 р. вернуло даде з 7-10% ей выселены в 1947 р. жытели (Pudło 1992, 374). Можна адже додумувати ся, што не было то більше як 5 тис. осіб, а близько 50 тис. остало на західніх землях.

Повселюдный Спис 2002 зверифікувал тоты даны. Вказало ся, што лем 5863 польских громадян задекларувало лемківску народову приналежність, в тым на західніх землях 4039, нецілых 10% в однесіні до шацуваня, а на Лемковині 1621, даде з 30% в однесіні до шацуваня (*Deklarowana*). Значыт то, же процес асиміляції або страх перед выявліньом своей етнічної приналежности, што вызули з родовой достоєнности праві 90% Лемків, были рішучо барже діючы на Заході, як на Лемковині. Подібні виглядают пропорції в декларуваню хоснуваного дома языка. 5627 жыючих в Польщы осіб декларувало хоснуваня лемківского языка, в тым на західніх землях 3687, а на Лемковині 1922 (*Deklarowana*). Мож достеречы гев симптоматичну тенденцію. 352 особы на Заході чули ся Лемками, але не хоснували лемківского языка дома. Наopak на Лемковині – 301 осіб, які не декларували ся як Лемкы, в домашніх контактах хоснувало лемківскій язык.

Наступный, проведеный в Польщы в 2011 р., повселюдный спис выказал 10531 здекларуваных Лемків, з чого 7450 походило з Заходу а 2544 з Лемковины (*Ludność*, 270). Як видно, пропорції змінили ся кус на корыст Заходу. В 2002 р. были они 1:1,8, в 2011 р. – 1:2,9. Кед декларації лемківской народовости повекшыли ся праві два раз, то не было таких результатів в обсягу языка. В 2011 р. лем 6279 осіб декларувало лемківскій язык як домашній, значыт лем о 600 осіб більше як в 2002 р. в опрацуванях, што односят ся до спису з 2011 р., не подано выказів хоснуваного дома языка в окремых воевідствах. Подля мене більшіст осіб, што декларували лемківску народовіст, а не хоснуют дома лемківского языка, походит з воевідств західньої Польщы. Коротко спрібую вказати,

на якій основі (окрем статистык з 2002 р.) формую таку опінію. В тій цілі пересліджу **корыстання през Лемків з іх языковых прав**.

Лемківскій язык был узнаний постановом Уставы з дня 6 січня 2005 р. о народовых і етнічных меншынах а тіж о регіональным языку (*Ustawa*) за еден з 15 меншыновых языків в Польщы. Так адже ест хороненый і може корыстати з языковых прав окрисленых в тій уставі як і в ратыфікуванні през Польщу в 2008 р. Європскій карті регіональных або меншыновых языків (*Europejska karta*). Єдным з основных прав ест право до вчыня рідного языка меншыны в школах. Вчыня ведене ест на внесок родичів і організуе ся го товды, коли таких внесків ест в школі не менше як 7. Коли ест іх менше як 7, але принаймі 3, організуе ся меджешкільне вчыня. Лемківского языка вчит ся в школах од 1991 р., значыт введено го до шкіл іщы перед міністерияльным заряджыньом з 1992 р. окрисляючым принципы вчыня меншыновых языків. Што важне, першы школы, де введено таке вчыня, находили ся на Лемковині (Устя Горлицке 1991; Крениця 1992; Розділя 1992). По парох роках зачало ся вчыня лемківского языка тіж на західніх землях. Не все єднак в офіційній шкільній системі. Часом, як нп. в Лігници, діти і молодеж вчыли ся в світлицы Товаришыня Лемків. На днес лемківскій язык вчений ест як надобовязковий предмет маючий статус рідного языка лемківской меншыны, в вымірі 3 годин на тыжден. Вчит ся го на рівні од передшколя до середньої школы. В шкільным році 2020-2021 подля офіційных даных Міністерства Едукації і Науки лемківского языка вчыло ся 309 учеників: 193 в 17 школах на Лемковині і 110 в 19 школах на західніх землях. Серед шкіл были по 2 передшколя на кождей з тых територій з 15 учениками на Лемковині і 21 учениками на Заході; 13 основных шкіл з 167 учениками на Лемковині і 17 основных шкіл з 89 учениками на Заході; 1 загальноосвітній ліцей з 8 учениками на Лемковині і 1 технікум з 3 учениками на Лемковині. Вчыло іх 19 учителі (*Liczba uczniów*).

Од 2014 р. лемківскы ученикы корыстают з можности здаваня матуры з рідного языка меншыны. Деклярації зголошат 1-3 учеників на рік. До днес матуру з лемківского языка здавало 10 осіб – 6 осіб з західніх земель, 4 особы з Лемковины.

В роках 2001-2017 на Педагогічным Університеті в Кракові ведены были філологічны студії, де могли ся вчыти будучы учителі і інчы спеціялісты в просторі лемківского языка. На 14 студентів, што з походжыня были Лемками, 11 было з Лемковины, 3 з західніх земель.

В рамках приналежных ім языковых прав Лемкы (головні Стоваришыня Лемківской Молодежы «Чуга») выстарали ся о поставліня в 9 селах на Лемковині інформаційных таблиц з назвом місцевости в лемківскым языку.

Іщы інчым польом порівняня влияня простору на сохраниня і розвита лемківского языка сут **языковы практыкы**. Гев достеречы мож скоро і поступенно розвиваючий ся процес загыбання междепоколіньового переказу лемківского языка, што рішат о узнаваню го за zagrożений/ міцно zagrożений (Wicherkiewicz 2011). На основі внутрішньої обсервації, однотовую скоро темпо заниканя спонтанного хоснуваня выключні лемківского языка в непосредних товариских бесідах в часі ріжного рода родинных і публичных стріч. Коли перед двадцетьома роками бабця бесідуяча до внучка по польскы чула ся змішана том ситуациейом в моій присутности (Лемківска Ватра на чужыні 2001), то днес зачудуваня і почутя великого одступства од нормы спричинят бесідуваня до внучка по лемківскы. Была єм свідком ситуациі, коли бабця барз зачудувана звідала свою сестру: «То Ты до внуків бесідуєш по лемківскы?» (родинна стріча, Лемковина 2015). Особливі в двох родах контактів видно значуче комунікаційне спольонізуваня: в междепоколіньовых контактах – дідове/ родиче в однесію до діти/ внуків менше як тридцетлітніх і в контактах в групах того самого покоління – молодіжних і дітячих. В тым просторі обсервую тіж найбільшы ріжници межде языковима звывками серед Лемків в Горах і на чужыні. Коли бо в декларуваних языковых поставах неє ріжници межде тьма середовисками – узнає ся язык за важный достоменностьовый вызначник, цінну вартіст і єдну з головных складовых добростану Лемків (Дуць-Файфер 2018), то в поведіню, головні на Заході, видно явну сперечніст в однесію до деклараций. Молодеж з лемківского ансамблю «Ластівочка», хоц зна лемківскій язык (зо мном і з особами з Гір комунікує ся в тым языку), то в своїм кругу бесідує по польскы.

Іщы гірша ситуация є в обсягу писаного лемківского языка. На інтернетовых товариско-соспільных профілях, в коментарях, дискусиях рішучо домінує польскій язык або запис бесідуваного лемківского языка латинком. Не достерегла єм в тых практыках даяких сутьовых ріжниц межде середовиском західнім а Лемковином ани межде поколіннями. Єднак вказати гев треба єден важный выняток. Єст група молодшых осіб (перед сороковым роком жытя), што послідовні не лем пише в лемківскым языку, але тіж ангажує ся в його ревіталізацію. Сут то основні

особы, што вчыли ся лемківського языка ци то в школі, ци на лемківській філології, тепер учителі того языка, редакторы радия і порталю лем.ФМ, тлумаче, участники ревіталізаційных проєктів, молоды дослідники лемківського языка і літературы (Duć-Fajfer 2017). Рішуча більшість з них походить з Лемковини, хоц декотры проєкты ведены сут спільні з особами зо Заходу, а на західніх землях тіж активізує ся невелика групка амбітної молодежи, што старат ся быти консеквентні лемківскоязычна.

В тым контексті вартат тіж спомнути о ню спікерах (новых хоснувателях) в обягу лемківського языка. Явліня ся новых хоснуватели і ревіталізаторів того языка єст ефектом одкрытых філологічных студий, на яких можна было придбати високу языкову справність і ангажувати ся в ревіталізаційны діяня (Duć-Fajfer 2021a).

Внескы

Прото, же поминене остало гев порівняня деструкції лемківського языка на рівни стосованя корінных форм, внескы односити ся будут лем до поданых даных і сигналізованых ріжниц в обягу функціонуваня і кондичії лемківського языка в обох порівнюваных обшырах.

1. Зо списовых даных выникат, што заплянувана акультурація/ асиміляція Лемків барже єст заавансувана серед выселенців, што не вернули на Лемковину. Окрем того мож вывести внесок, же асиміляційом обнята єст в найвысшій ступени база культуровой окремости – корінный язык і то головні на «чужыні», коли же ідеологічне/ декляратывне бытя Лемком може серед той самой групы в прихыльных соспільно-правных обставинах навет роснути.

2. В обягу корыстаня з языковых прав тіж видима єст більша активність і мобілізація в середовисках Лемків, што вернули в Горы.

3. Языковы практыкы тіж выказуют більшу животність рідного языка серед тых, што вернули і їх потомків.

Сесы даны і внескы сут згідны з вельома загальными правилами в однесію не лем до языковой животности, але тіж до диаспори і выкоренія. Рох Суліма уважат, же люде без «матечників/ материків», выкоренены з рідного простору «то маса выдана на жертву ідеологіям, а рівночасно ґрунт, на якым клюют ся всякого рода тоталізмы. То люде без етосу» (Sulima 1989, 114, пер. О. Д-Ф). Перекладаючы то на вказану

горі ситуацію мож речы, же лемківска достоменніст на Заході, не маючы оного просторового «гев/ ту» выражат ся барже ідеологічні. Прото могло повежшыты ся чысло народных декляраций медже двома повселюдныма списками. Значучо еднэк зменшыл ся статистычний параметер хоснуваня лемківскаго языка як домашняго. Язык формує достоменніст од внутри в симбіозі, в єдни з простором, з просторовым образом світа. Етнічны деклярації то сфера ідеології. Бытя в языку і через язык, то сфера жытя. Незалежні од того, же вертаючы в Горы Лемкы находят ся реальні в дияспорійній ситуації (абсолютна більшіст іх рідной території заселена єст новыма осадниками, серед яких Лемкы тепер то розшмарены маленькій процент населіня), земля, до якої вертают, єст іх «матечником/ материком», корінным простором, што давал і дає жытя тіж іх языкови. Єднак з досліджынь і обсервації видно, што не єст то старчаюча охорона і сила для языка. Конечна єст інституційна підпора, з яком треба бы встигнути заклї цілком ослабне меджепоколіньове переказуваня языка. Тіж і в тій сфері більшу мобільніст выказуют середовиска з Лемковины, Захід єднак долучат до них, не устают спільны діяня. Можна прото твердити, же вкореніня, навет перерване, дияспорійне, базуюче на просторовым чыннику, ма глибоку культурово-психічну потенцію.

Бібліографія

- Антонич, Богдан Ігор. 1967. «Село». В: *Пісня про незнищенність матерії. Поезії*. Ред. Дмитро Павличко, 160. Київ: Радянський письменник.
- Астрябъ, Матвѣй. 1871. «Кѣлька слѣвъ о лемкѣвскѣй бесѣдѣ». *Учитель*, ч. 43-52.
- Горошак, Іван. 2002. «Прощай моя Лемковина». В: *Ци то лем туга, ци надія. Антологія повиселенной лемківской літературы*. Ред. Олена Дуць-Файфер, 118-124. Лігниця: Товаришыня Лемків.
- Грабан, Володислав. 2002. «Велия». В: *Ци то лем туга, ци надія. Антологія повиселенной лемківской літературы*. Ред. Олена Дуць-Файфер, 428-429. Лігниця: Товаришыня Лемків.
- Дуць-Файфер, Олена. 2004. «Ватра – што она значыт днес». *Бесіда*, ч. 5 (80): 7-9.
- Дуць-Файфер, Олена. 2017. «А Вісла дале плыне Петра Муранкы – автобіографія як реінвенційний міф». *Річник Руской Бурсы*, ч. 13: 149-167.
- Дуць-Файфер, Олена. 2018. «(С)тратити язык што то значыт, што то творит? Лемківске выгнаня з языка». В: *20 років високошкольської русиністики на Словакії. Зборник рефератів з міжнародної науочної конференції*. Ред. Kvetoslava Korogova, 67-81. Пряшів: Пряшівська універзіта.

- Жылич, Нестор. 2002. «Нашы горы». В: *Ци то лем туга, ци надія. Антологія повиселенной лемківської літератури*. Ред. Олена Дуць-Файфер, 98-99. Лігниця: Стіваришыня Лемків.
- Копча, Андрій. 2020. «40 михалівських Огніск і Ватр». *Лемківський Річник*: 61-98.
- Ксенич, Павел. 2002. «Петро і Ватра». В: *Ци то лем туга, ци надія. Антологія повиселенной лемківської літератури*. Ред. Олена Дуць-Файфер, 452-454. Лігниця: Стіваришыня Лемків.
- /м/ [Мурянка]. 1985. «Піду за твоім теплом». *Голос Ватры*: 1.
- Мурянка, Петро. 1989. «Humanitas». В: *Petro Murianka, Jak sokół wodę z kamienia/ Як сокіл воды на камені*. Пер. Барбара Дохналик, 6. Warszawa: Iskry.
- Полянський, Петръ. 1888. *Карпатські Новели*, т. I-II. Leipzig: Wolfgang Gerhard.
- Русенко, Іван. 1945. «Лемковина». В: *Наша Книжка*. Ред. Димитрій Ф. Вислоцький, 147-148. Юнкерс. Н. Й.: Лемко-Союз.
- Русенко, Іван. 2002. «Тепер на Лемковині». В: *Ци то лем туга, ци надія. Антологія повиселенной лемківської літератури*. Ред. Олена Дуць-Файфер, 49. Лігниця: Стіваришыня Лемків.
- Русенко, Іван. 2010. «Рік 1945». В: *Русенко, Выбране*. Ред. Петро Трохановський, 115-118. Крениця-Лігниця: Стіваришыня Лемків.
- Собин, Меланія. 2002. «Лемковина». В: *Ци то лем туга, ци надія. Антологія повиселенной лемківської літератури*. Ред. Олена Дуць-Файфер, 128-129. Лігниця: Стіваришыня Лемків.
- Сук, Лука. 2009. «Чмель. Ту останеме на долги роки». *Бесіда*, ч. 5 (110): 20-21.
- Торонський, Алексій. 1862. «Ганця. Повѣсть зъ житъя Подбескидского народа (Лемковъ)». *Галичанинъ. Литературный сборникъ*: 57-98.
- Bartmiński, Jerzy. 1988. «„Niebo się wstydzi”. Wokół ludowego pojmowania ładu świata». В: *Kultura – literatura – folklor*. Ред. Marek Graszewicz, Jacek Kolbuszewski, 96-106. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Bokszański, Zbigniew. 1999. «Tożsamość narodowa w perspektywie transformacji systemowej». В: *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*. Ред. Piotr Sztompka, 291-307. Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Buczyńska-Garewicz. 2006. *Miejsca, strony, okolice. Przyczynek do fenomenologii przestrzeni*. Kraków: Universitas.
- Deklarowana narodowość oraz język używany w kontaktach domowych w Narodowym Spisie Powszechnym Ludności i Mieszkań 2002*. Доступ: 2.10.2021. <https://stat.gov.pl/spisy-powszechno/narodowe-spisy-powszechno/narodowy-spis-powszechny-2002/wyniki-narodowego-spisu-powszechnego-2002-narodowosci-oraz-jezyka/>.
- Duć-Fajfer, Helena. 2001. «Być Łemkiem w PRL-u». *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, MCCXLVII = Prace Etnograficzne* 36: 141-172.
- Duć-Fajfer, Helena. 2017. «Język, literatura, tożsamość: dyskurs współczesnej łemkowkości». В: *Świat za tekstem*. Ред. Jolanta Lubocha-Kruglik, Oksana Małysa, 133-150. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.

- Duć-Fajfer, Olena. 2021a. «Immersive Łemko Ethnophilology». B: *Revitalizing Endangered Languages. A Practical Guide*. Red. Justyna Olko, Julia Sallabank, 261-262. New York: Cambridge University Press.
- Europejska karta języków regionalnych lub mniejszościowych*. 1992. Dostęp: 2.10.2021. <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20091371121/O/D20091121.pdf>.
- Graban, Władysław. 1995. «До выгнанных». B: Władysław Graban. *Rozsypane pejzaże*, 55. Krynica: Towarzystwo na Rzecz Rozwoju Kultury Łemkowskiej w Zyndranowej.
- Hołuszko, Marek. 1993. «Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce». *Społeczeństwo Otwarte*, ч. 2: 1-16.
- Ideme, ideme, drażki ne znajeme...* (reportaż). 1993. Реж. Waldemar Janda, Krzysztof Krzyżanowski. Kraków: Telewizja Polska.
- Liczba uczniów uczących się języków mniejszości narodowych, etnicznych i języka regionalnego w podziale na język nauczania, typ szkoły i województwa w roku szkolnym 2020/2021*. 2021. Dostęp: 2.10.2021. https://dane.gov.pl/pl/dataset/276,nauka-jezykow-mniejszosci-narodowych-etnicznych-i-jezyka-regionalnego/resource/31297/table?page=1&per_page=20&q=&sort=.
- Lompart, Aleksandra, red. 2010. *Jednostka zakorzeniona? Wykorzeniona? = Studia i analizy Instytutu Socjologii UW*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Berdychowska, Bogusława, red. 1995. *Mniejszości narodowe w Polsce. Informator 1994*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Misiło, Eugeniusz, red. 2013. *Repatriacja czy deportacja. Dokumenty*. Tom 1-2. Warszawa: Archiwum Ukraińskie.
- Murianka, Petro. 2007. *A Wisła dalej płynie*. Krynica-Legnica: Stowarzyszenie Łemków.
- Pudło, Kazimierz. 1992. «Dzieje Łemków po drugiej wojnie światowej». B: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, Tom. 1. Red. Jerzy Czajkowski, 351-385. Rzeszów: Editions Spotkania.
- Smith, Anthony. 1991. *National Identity*. London: University of Nevada Press.
- Trochanowska, Stefania. 1984. «Судний ден». B: Stefania Trochanowska. *Potem, teraz, przedtem*, 11. Nowy Sącz: Sądecka Oficyna Wydawnicza.
- Trochanowski, Piotr. 1992. *Słowo Łemka o sobie i swoim narodzie*. Wznowienie z 1987 roku: *Regiony* nr 2-4 (1987). Legnica: Товаришчина Лемків.
- Tuan, Yi-Fu. 1977. *Space and Place*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Tuan, Yi-Fu. 1987. *Przestrzeń i miejsce*. Пер. Agnieszka Morawińska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*. Dostęp: 2.10.2021. <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU-20050170141/U/D20050141Lj.pdf>.
- Wicherkiewicz, Tomasz. 2011. *Sytuacja językowa Łemków – stan, zagrożenia i postulaty*. Dostęp: 2.10.2021. <http://www.beskid-niski.pl/forum/viewtopic.php?t=3906>.